

Güney Azerbaycan`ın Basın Tarihi Üzerine Bir İnceleme

An Analysis on the Press History of South Azerbaijan

Oğuz Han Öztay, Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Van Meslek Yüksekokulu,
E-posta: o.oztay@yyu.edu.tr

<https://doi.org/10.47998/ikad.986591>

Anahtar Kelimeler:

Güney Azerbaycan,
Basın Tarihi,
Gazete,
İletişim Çalışmaları.

Öz

Basın ve yayın faaliyetlerinin etkili bir şekilde yürütülmesi ancak özgür bir ortamın varlığında söz konusudur. Bilindiği gibi kitle iletişimin araçlarında düşüncelerin özgürce ifade edilmesinin sosyal, kültürel ve siyasal hayatın gelişimine katkısı yadsınamaz. Ancak birçok ülkede örnekleri görüldüğü gibi, iktidarlar basın ve yayının gücünden korktukları için sansür, ya da vergi yoluyla baskı kurmaya çalışmışlardır. XIX. yüzyılın ortalarında Azerbaycan'da ilk yayın organlarının ortaya çıkması, idari yönden ayrılarak İran sınırlarının kuzeyinde bulunup Güney Azerbaycan'da yaşayan halkın edebî, sosyal açıdan zayıflamış iletişimin geliştirilmesine teşvik edici bir rol oynadı. Azerbaycan Türk aydınları Güney Azerbaycan'da maarif, kültür, eğitim işlerinin yanı sıra, basının gelişimi ve yaygınlaşmasında etkin bir rol almışlardır. Asırlardır İran'ın pekiştirilmesi ve terakkisinde temel rol oynayan, Azerbaycanlılar bugün de kendi haklarını korumak için mücadele vermektedirler. Bu çalışma XIX. ve XX. Yüzyılda Güney Azerbaycan basın ve yayım sürecinin genel durumunu ele almaktadır. Ayrıca çalışmada, bu süreçte yaşanan zorluklara ve basının gelişmesi için kurulan dergi ve gazetelere yer verilmiştir. Güney Azerbaycan Türklerinin baskı ve sansürlere rağmen kendi anadillerinde yürüttükleri basın yayım faaliyetleri ile kendilerine karşı yapılan baskıya boyun eğmedikleri görülmüştür.

Keywords:

Southern Azerbaijan,
History of Press,
Newspaper,
Communication
Studies.

Abstract

Effective execution of press and broadcasting activities is possible only in the presence of a free environment. As it is known, the contribution of free expression of ideas in mass media to the development of social, cultural and political life is undeniable. However, as can be seen in many countries, governments tried to put pressure through censorship or tax because they were afraid of the power of the press and broadcasting. XIX. The emergence of the first media organs in Azerbaijan in the middle of the century played an encouraging role in the development of the literary and socially weakened communication of the people living in Southern Azerbaijan, located in the north of the Iranian borders by separating from the administrative direction. Azerbaijan Turkish intellectuals have taken an active role in the development and dissemination of the press, as well as in educational, cultural and educational affairs in South Azerbaijan. Azerbaijanis, who have played a fundamental role in the consolidation and progress of Iran for centuries, are still struggling to protect their rights today. This work XIX. and XX. It deals with the general situation of the South Azerbaijan press and publication process in the century. In addition, the difficulties experienced in this process and the magazines and newspapers established for the development of the press are included in the study. Despite the pressure and censorship, it has been seen that the Southern Azerbaijan Turks did not bow to the pressure against them with the media activities they carried out in their mother tongue.

Giriş

Tarihte farklı toplumlar yöneticilerinin kendi milletlerinin çıkarları uğruna zaman zaman takip ettikleri ve uyguladıkları acımasız siyasî yöntemler sonucunda ikiye bölünmüş, benzer bir durum tarih sahnesinde Azerbaycan'ın Güney'inde de yaşanmış; sosyal-siyasal ve edebi-kültürel hayat kendi içerik kapasitesi, gelişim niteliği açısından farklı yönde etkilenmiştir. İki yüzyıla yakın bir zaman boyunca bir halkın manevi iletişimine uygulanan yasaklar, çarlık yönetimi ve şahlık rejimleri, kendine özgü eski zengin gelenek ve göreneklerden kaynaklanarak oluşmuş tarihe ve edebiyata sahip bir halkın maneviyatına ağır darbe vursa dahi, onun kendi varlığını yaşatmak, ileriki kuşaklara ulaştırmak iradesini, milli gururunu kıramamıştır. Azerbaycan'ın her iki yakasında "Araz" konusunda büyük bir edebiyat oluşmuştur. Kısmen siyasî imkân çerçevesinde Güneyli, Kuzeyli aydınların mektuplaşması ve iletişimin basın aracılığı ile yayılması her iki tarafta yaşayan Azerbaycan Türklerinin vatan birliğine yönelik güvenini pekiştirmiş, özellikle de, bu iletişim Azerbaycan edebî dilinin Güney'de gelişimine büyük katkı sağlamıştır.

XIX. yüzyılın ortalarında Kuzey ve Güney'de ilk yayın organlarının ortaya çıkması, idari yönden birbirinden ayrı düşmüş aynı halkın edebî, sosyal açıdan zayıflamış iletişiminin gelişimini özendirmiş oldu.

Güney Azerbaycan'ın basın tarihi ile ulusal özgürlük hareketi koşut olarak yürümüştür. Her ihtilal sonrası kültürel hayatta da ilerleme baş göstermiş, fakat hâkim devlet politikası ulusal ilerlemenin önüne bir "Çin Seddi" çekmiştir. 1906-1911 yılları meşrutiyet devrimi, 1920 yılı "Hiyabani Hareketi", 1945 yılı "21 Azer Harekâtı", 1978/79 yılları "İran Devrimi" sadece yirminci yüzyılda Güney Azerbaycan Türklerinin itici güç olarak yer aldığı temel ağırlık merkezinin olduğu, büyük kayıplar vermiş olduğu devrimci hareketlerdir (Özdemir, 2020:367). Her iki tarafta Azerbaycan Türklerinin uğratıldığı manevi acıları yansıtan "Molla (Hoca) Nasrettin" dergisi bu halkın milli birliğinin teşekkülünde büyük katkıda bulunmuştur. "Molla Nasrettin" dergisinin 1906 yılında yayımlanan sayfalarından birinde ifade edildiği şekli ile: "Bir zamanlar Çar Hükümeti Kafkasya Azerbaycan'ının başına getirdiği bakkal oyununu, şimdi de İran mutlakiyeti Güney Azerbaycan'ın başına getirmektedir". İran'daki panfarsist (farsçî; fars ulusunu bütün uluslardan üstün gören) kuvvetler Güney Azerbaycan halkını, milliyetleri dolayısıyla mezalim altında tutmakta, onların ana dilini boğmaktalar; ana dilinde basın ve edebiyat yayını yasaklanmıştır. "Tahran hükümeti İran Azerbaycan'ın da Türklük sohbetlerini öylesine yasaklamış ki, bu satırları kaleme alanın gözünün önünde Tebriz kentinde neredeyse haftanın her günü kitabevlerinde türlü bahanelerle aramalar yapıyordu ki, mebade-mebade (birden şaşırıp) orada bir Türk kitabı bulunamaz." (Molla Nasrettin, 1906)

Molla Nasrettin dergisi, ileri görüşlü bir şekilde öyle bir günden haber veriyordu ki, işte o gün İran'ın Azerbaycan Türkleri kendilerine yapılan milli mezalime son koyacak, "taç ve tahtı cumhuriyet yönetimine gönderecek ve şöyle diyeceklerdi: "Biz yabancı dile muhtaç değiliz, bizim kendi öz ana dilimiz var; yani bizim Azerbaycan-Türk dilimiz var." (Hasanlı,1998:72). "Molla Nasrettin" Dergisi'nin 1925 yılında Güney Azerbaycan'ın mutlu geleceği ile ilgili söylediği "Cumhuriyet" fikri nihayet, 1945 yılında gerçekleşti.

Aynı yıl Güney Azerbaycan`da Seyid Cafer Pişeveri'nin yönetimi ile Ulusal Demokratik Hükümet kuruldu (Özdemir, 2020:367). Özgürlük kazanmış Azerbaycan`ın birçok alanlarında, ayrıca eğitim, baskı işi alanında reformlar gerçekleştirilmiştir. Aynı dönemde Azerbaycan dili resmi dil olarak ilan edilmiştir. Ayrıca bu dönemde ana dilde eğitim veren okulların açılması, gazete, dergi çıkarılması, kitap yayımları ve radyo yayınları gerçekleştirilmiştir (Özdemir, 2020:369). Fakat ne yazık ki, bu sadece bir yıl sürmüştür.

XIX. ve XX. yüzyıllarda Cabbar Tezkireci, Mehemmethasan Han Mukaddem İtimad El-Saltana, Mirza Hasan Rüştüyye, Cabbar Bahçaban Askerzade, Hacı Mehemmet Nahçıvanî, Hüseyin Han Adalet, Hüseyin Han Tebibzade (Kemal), Sadık Han Ferahani Mirza Mehemmet Terbiyet, Mehemmet Şebüsteri, Hasan Han Tağızade, Şeyh Muhammed Hiyabani, Tağı Han Rıfat, Cafer Hamaney, keza Mehemmedemin Resulzade, Ahmet Bey Ağaoğlu, Mirzaağa Tebrizi, Seyit Cafer Pişeveri, Hüseyin Feyzullahî Yıldız, Hüseyin Düzgün, Cevat Heyet, Hamit Nutkî, Hamit İman gibi Azerbaycan Türk aydınları Güney Azerbaycan`da maarif, kültür, eğitim işlerine, basının gelişimi ve yaygınlaşmasına hizmet etmişlerdir.

XIX. yüzyıl başlarında Azerbaycan`ı yöneten Abbas Mirza Avrupa`yla daha yakın ilişkiler kurabilmek için ülkede birçok farklı alanda reformlar yürütmeye başlamıştır. Başarı ve şans ile sonuçlanan bu reformlar sadece Azerbaycan`da değil, tüm İran`da, kitap basımı ve litografyanın uygulaması, tercümanlık işi, Avrupa`ya öğrenci gönderilmesi (bu durum Doğu`da ilk teşebbüs idi-P.M.) ve Tebriz`de ilk düzenli askerî alaylarının oluşması ile tarihe geçmiştir (Heyet, 2005:12). Azerbaycan`ın büyük düşünürü Mirza Fetali Ahundov, İran`ın geride kalmışlığının köklerini laik eğitimin olmamasında görüyordu. Ahundov`un bir nevi halefi yani varisi Zeynelabidin Marağayî de ülkenin geri kalmışlığının sebeplerini eğitimin yokluğunda görüyor ve söz konusu soruna hiçbir şekilde dikkat etmemesinden dolayı hükümeti suçlu buluyordu (Mammedli,2009: 6).

Güney Azerbaycan`ın, hem de İran halkının eğitim tarihinde Mirza Hasan Rüştüyye, Cabbar Bahçaban Askerzade, Hacı Mehemmet Naxçıvanî büyük hizmetler vermişlerdir. M. H. Rüştüyye İran`da ilk Usul-i Cedid okulunun, C. Bahçaban ise ilk çocuk yuvasının ve sağır-dilsizler için eğitim veren özel okulun kurucusu sayılmaktadırlar. Kendi ülkelerinin demokratik ilkelere dayanılarak yönetilip, tüm alanlarda gelişmiş, yabancı tekeller dışında özgür bir devlet olarak görmek isteyen ilerici ve mücadeleci kişiler, merkezler, gizli kurumlar oluşturarak orada bir araya gelmişlerdir. Bu özverili aydınlar, halkın sosyal fikrinin oluşumuna ve gelişimine etki göstermek için yeni yayın organları tesis etmişlerdir. Dönemin tanınmış kişileri Hüseyin Han Adalet “Elhedid” (1897), Sadık Han Edibülmemalik “Edeb” (1898), Hüseyin Tebibzade “Kemal” (1901), Mehemmedeli Terbiyet, H. Tağızade, M. Şebüsteri, H. Adalet ile beraber “Gencineyi-Fünun” (1902) gibi gazete ve dergiler çıkarmışlardır. Bu yayım organları fikir gazeteciliği ile ülkenin sosyal-siyasî durumunu açıp gösteriyor, halkı sömürgecilere ve istibdada karşı mücadele vermeye çağırıyor, ülkede reformlar geçirilmesi ve öncü fikirlerin yaygınlaşması için yorulmadan çaba harcamışlardır (Serdarniya,1998:67).

1898 yılında Tebriz`de “Edeb” gazetesini yayımlayan Sadık Han Ferahanî sonraları gazetenin, sadece Güney Azerbaycan`da değil, İran`ın Meşhet ve Tahran şehirlerinde de

çıkarılması konusunda başarılar elde etmiştir. S. Ferahani, 1905 yılında Bakü’de Ahmet Bey Ağayev editörlüğünde yayımlanan “İrşad” gazetesinin Fars dilinde ekini çıkarmıştır (Abbas, 2019: 69). İrşad’ın Farsça, toplam 13 sayısı çıkmış ve aynı sayılı ek listelerinde edebî ve toplumsal olgulara rastlamak mümkündür. Mesela, onun sayılarından birinde büyük düşünür M. F. Ahundov’un şimdikiye kadar elde edilmemiş Arapça “Talkinname” eserinden bir bölüm yayımlanmıştır. Bu durum, aynı söz konusu eserin gerçekten mevcut olduğunun bir kanıtı niteliğinde olup, büyük bir öneme sahiptir. Bir başka Azerbaycan basını için ilginç bir durum ise “Molla Nasrettin” dergisinden 14 yıl önce, 1892 yılında Tebriz’de Azerbaycan dilinde “Şebname” adlı küçük boyutlu, resimlemeli hiciv yayım organı vardı. Sayfaları halkı rahatsız eden sosyal meseleler ile doldurulmuş ve mevcut düzenin eksikliklerini eleştiren keskin yazılar yayımlanmıştır (Mammedli, 2009:22).

Gazete yöneticileri, yeni tip Usul-i Cedit okullarının fikir babaları ve diğer ileri düşünceli kişiler, her türlü baskılara maruz bırakılsalar da, o sıralarda yeni oluşan maarif ve kültür ocaklarında bir araya gelmiş ve gizli faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Vatana hizmet veren, onun gelişimi uğruna çalışan aydınlar, yayıncı ve yöneticiler, ülkede düşünce ve basın özgürlüğüne imkân ve ortam olmadığı için kendi gazetelerini yurt dışında yayımlayıp İran’da, Güney Azerbaycan’da yaygınlaştırmışlardır. Yurt dışında yayımlanan bu gazetelerin, halkın uyanmasında, dönemin ilerici fikirleri ile tanışmasında katkısı büyük olmuştur. Bu gazetelerde ele alınan temel konular şu şekildedir: “Mevcut rejimin ifşası, mutlakiyet rejiminin anayasa rejimi ile değiştirilmesi, ülkede yeni reformların ve özellikle eğitim alanında yapılması”. Aynı söz konusu gazeteler devlet gazetelerinden farklı olarak, İran’ın mevcut durumunu eleştiriyor ve kamuoyuna güçlü etki uyandırıyor. Böyle yayın organlarının birincisi 1875 yılında İstanbul’da çıkan “Ahter” gazetesi idi. Türkiye’de Ahter ile birlikte “Şahseven” de yayımlanıyordu (Heyet, 2005:16). Bunların dışında Mısır’ın Kahire kentinde “Hikmet” (1892-1906) ve “Kemal” (1905-1906), Hindistan’ın Kelkete (Kalküta) kentinde “Hablülmetin” (1893-1906) yayımlanıyordu (Umid, 1332).

Bu gazetelerde İran’ın sosyal hayatında olan bir dizi gerçeklerin açıklığı kavuşturularak, ülkedeki yolsuzluklar hakkında ibret verici eleştirel yazılar yazıldığına göre hâkim –iktidar- çevrelerin gazabına uğruyor ve onların İran’da yayılmasına yapay engeller oluşturmuştur. Fakat halk içerisinde ilerici gazetelere ilginin çoğalması sebebiyle bu yayımlar çeşitli yollarla ülkeye getiriliyor, elden ele dolaşüyor ve okunuyordu. Mülteci basının İran’da Meşrutiyet devriminin patlak vermesine zemin yaratan temel etmenlerinden biri olduğu da ifade edilebilir.

O yıllarda Tebriz’deki olayların sadece seyircisi değil, hem de aktif katılımcısı bulunan Muhammed “Mehmed” Emin Resulzade şunu ifade etmiştir: “İran Mektupları’nda yazıyordu ki; Meşrutiyet dönemi, Güney Azerbaycanlıların milli-kültürel hareketten milli haklar uğruna siyasi savaşına bir geçiş aşaması olmuştur.” (Resulzade, 2005:34). Meşrutiyet hareketi, sonunda yenilgiye uğrasa da Resulzade, yirminci yüzyıl başlarında İran’da yenileşme sürecini Settar Han’a bağlıyor, onun İran tarihinde bir canlanma simgesine dönüştüğünü vurguluyordu.

O dönemde İran tarihinde ilk kez Avrupa standartlarını karşılayan ve ülkede yaygın olarak okunan ve çok etkili bir gazete olarak kabul edilen “Iran-nou” günlük gazetesi yayımlandı. Gazetenin editörü M. E. Resulzade idi. M. E. Resulzade’nin deyişiyle,

“İran-Nou” İran Demokratik fırkasının görüşlerini yayıyordu, yaratıcı kadrosu da Azerbaycan Türklerinden oluşuyordu. Bu dönemde Azerbaycan’da 50’ye yakın gazete ve dergi çıkarılıyordu. Öyle ki, 1906 yılında Tebriz’de “İttahat”, “Özgür”, “Debistan”, “Encümen”, “Azerbaycan”, 1907 yılında “Harf-e Hegg”, “Mücahit”, 1908 yılında “İttihad” (II), “Heşaratül-Arz”, “Hayrendiş”, “Molla Emi”, “Naleyi-Millet”, 1909 yılında “İstiklal”, “Bukalemun”, 1910 yılında “Tebriz”, “Şafak”, 1911 yılında “Saadet” gazeteleri yayımlanmaya başlanmıştır. Bu yıllarda Urmiye kentinde “Ferverdin” (1911) ve “Feryat” (1907) gazeteleri, Hemedan’da “Ülfet” (1907), “Kemaliye” (1910) ve “Saadet” (1907), Erdebil’de “Berg-e Sebz” (1908) gazetesi, “Şafak” (1911) ve “Mükafat” (1909) gazeteleri yayımlanıyordu (Ummid: 1332).

1862 yılında Azerbaycan’ın Şamahı şehrinde dünyaya gelen ve 1911 yılında aynı şehirde vefat eden Mirze Elekber Sabir’in de kendi şiirlerinde büyük önem verdiği meşrutiyet devrimi döneminde, basın gerçekten sosyal, siyasî ve edebî hayatın aynasına dönmüştü (Erten, 2006:59). Dönemin özelliklerinden biri, mevcut edebiyatın sadece kitaplara ve diğer sanat eserlerine değil, orijinal matbaa sayfalarına da yansımış olmasıdır. Örneğin, Eşrefeddin Gilani tarafından Reşt’te yayımlanan “Nesimi-Şimal” gazetesinin çoğu sayfaları şiir örneklerinden oluşuyordu. Yusifxan Etisamil (sonradan aldığı soyad) Mülkün editörlüğünde çıkan “Bahar” gazetesinde kendisinin şiirleri ve Rus, Fransız, Arap edebiyatından yaptığı çevirileri oldukça önemlidir. “Sure-i İsrafil” gazetesinde bu yayın organının yazı işleri müdürü Ali Ekber Dihhudâ’nın “Çerend ü Perend” başlıklı yazılarında ülkenin siyasi gidişatı hakkında eleştirel söylemlerde bulunuyor ve halkın sorunlarına yer veriyordu (Browne, 1914; aktaran Turgut, 2007) bu yüzden Dihhudâ’nın yazıları dönem için yeni olan siyasî hicvin örnekleri olarak kabul edilebilir.

Birinci Dünya Savaşı sonrası İran’da ve Güney Azerbaycan’da isyanlar çıkmıştır. Henüz genç yaşında Meşrutiyet hareketine aktif katılan ve onun önderlerinden biri olan Şeyh Muhammed Hiyabani, sonraları Güney Azerbaycan tarihinde ilk defa olarak demokratik parti ve demokratik rejim kurmayı başardı. Hiyabani 1918 yılının Mart ayında “Azerbaycan Demokratik Fırkasını” (partisini) kurmuştur (Tagiyeva, 2005: 41). 1920 yılının Nisan ayında ise “Azadistan Devleti”ni kurup onun bağımsızlığını ilan etmiştir (Azeri, 1997: 263). 1917-1921 yılları arasında Güney Azerbaycan’da 20’den fazla farklı konulara yönelik gazete ve dergiler yayımlanıyordu. Dönemin yaygın basın organları “Teceddüd” gazetesi ve “Azadistan” dergisi idi. Ş. M. Hiyabani, yöneticisi olduğu “Teceddüd” gazetesindeki yazılarında Azerbaycan halkının haklarını tanımlıyor, onun milli bağımsızlık meselesini ele alıyordu. Ş. M. Hiyabani’nin yönetimi ile oluşmuş Hiyabani hareketi ve yayım organı “Teceddüd” gazetesi sosyal görüş alanında olduğu gibi, edebiyatın hem biçiminde hem de bağlamında bir yenilik yaratmıştır.

Demokratik hareketin önderi Ş. M. Hiyabani’nin, yakın yardımcısı ve meslektaşı olan Tağı Han Rıfat, “Teceddüd” ve “Azadistan” dergisinde yayınlanan şiirleri ve aynı zamanda derin içerikli yazıları ile ulusal özgürlük hareketini yakından desteklemiş, İran’da şiiri güncellenmesine, keza onu metin, şekil, yöntem ve dil açısından geliştirilmesine yönelik büyük çaba göstermiştir. Böylece, “Teceddüd” gazetesinin etrafına toplanan Taki Han Rıfat, Cafer Hamneyi, Şems Kesmayı gibi yetenekli ve yenilenme sürecinin öncüleri olan Azerbaycan şairleri İran’da yeni şiirin temelini atmışlardır (Şükürova, 2014: 5-6)

Bilindiği üzere, Tebriz’de “Molla Nasrettin” dergisinin 8 sayısı çıkmıştı. Şubat 1921’de yayımlanmaya başlayan dergi, aynı ay içinde iki, Mart’ta üç, Nisan’da iki ve Mayıs’ta bir olmak üzere sekiz baskı yaptı. Tebriz’in ilerici ve öncü aydınları “Molla Nasrettin” dergisinin çevresinde sınıksız birleşmişlerdi. Bunlar Celil Memmedguluzâde ile sık sık görüşüyor ve her vakit kendisine akıl danışıyorlardı. Onlar tüm enerjilerini, emeklerini ve güçlerini derginin yayınlanmasına harcıyorlardı. Ebülfütuh Alevi, İskenderhan Gaffari, Möcüz Şebüsteri, Hacı Ali Şebüsteri, Muhsin Han Sertib, Asker Azervent ve diğerleri elde ettikleri bilgileri, makale, felyeton(hiciv) ve şiirleri “Molla Nasrettin” yazı kurulunun idarehanesine iletiyor, dergiyle halk arasında yoğun ilişki kuruyorlardı (Ahundov, 1998:65).

1941 yılında Sovyet ordusunun bir parçası olarak Güney Azerbaycan’a gelen yaratıcı aydınlar, “Vatan Yolunda” gazetesini kurdular (Rüstemova, 1993: 128). Gazetenin ilk sayısı 11 Ekim 1941 tarihinde yayımlandı. Gazete Azerbaycan dilinde her gün basılmaktaydı. Şunu da belirtmek gerekir ki, “Vatan Yolunda Gazetesi”, 1920 yılında Hiyabani hareketi yıkıldıktan sonra Azerbaycan dilinde çıkan ilk gazete olması itibariyle önemlidir. (İki dilde çıkan gazeteler mevcut olsa da Azerbaycan dilinde gayet az yer ayrılıyordu – P.M.). Gazetenin etkinliği döneminde (1941-1946) onun baş editörleri Mirza İbrahimov Hasan Şahgeldiyev ve Rıza Guliyev olmuşlardır. Vatan Yolunda gazetesinde yayımlanan yazılarda ikiye parçalanmış halkın maneviyatı, kültürü, tarihi, edebiyatı büyük önem taşıyordu ve bütünü duyuruluyordu (Okumuş, 2002: 1153). 1941-1946’lı yıllarda Güney Azerbaycan’da ulusal ruhun uyanışı, ulusal bilincin sanatsal yaratıcılığa yansımada Vatan Yolunda Gazetesinin etkisi olduğu söylenebilir.

O yıllarda Bakü’de Resul Rıza’nın editörlüğü ile eski alfabede (Güney Azerbaycan için P.M.) renkli resimlemeli “Azerbaycan” dergisi yayımlanıyordu. Sovyet döneminde bu dergiyi ulusal çıkarlar açısından en ilginç ve önemli yayın olarak kabul eden araştırmacı ve bilgin Cemil Hasanlı; İlk olarak, bu derginin her sayısında Güney ve Kuzey Azerbaycan’ın sosyo-politik, kültürel, edebi hayatı, tarihi birliği ve bölünmezliği dikkate alındı. İkincisi; dergi Güney Azerbaycan için bırakıldığından, Sovyet Azerbaycan’ında hüküm süren Bolşevik ideolojisinin taleplerini alıkoyup konu dışına çıkararak, Azerbaycan halkının temel çıkarları, kaderi ve tarihi ile ilgili temel konuları duyurabilmiştir. Bir ve tek Vatan, aynı halk, tek millet hedefi neredeyse “Azerbaycan” dergisinin her sayısında vurgulanmıştır. Ayrıca dergide Azerbaycan tarihi, kültürü, edebiyatı ve sanatının yüzyıllar boyu birliktelikte olduğu ve gelişiminin bir arada olduğu görseller ile kanıtlanmıştır (Hasanlı, 1998:54).

1905-1911’li yıllarda Meşrutiyet hareketi, 1917-1920’li yıllarda Şeyh Muhammed Hiyabani isyanı sırasında yayımlanan basın ve edebiyatta edebi-sanatsal, ideolojik gazetecilik (sosyo-politik) konusunda basında ve literatürde çok sayıda makale yayımlandı. Fakat yayımlanan manzum ve mensur yazı örneklerinde vatanseverlik ve milli taassub –önyargı- duyguları 40’lı yıllardaki kadar yoğun ve güçlü değildi. O yıllarda “Vatan Yolunda” gazetesinin sayfalarında ikiye bölünmüş halkın trajedisini, derdini, his ve duygularını yansıtan “parçalanmış vatan özlemi”, “ayrılık” konusu ortaya çıkmıştır (Okumuş, 2002: 1153; Mammedli, 2009: 109). Uzun yıllar (özellikle 1920’li yıllardan sonra) her iki tarafta -SSCB’de Bolşevik, İran’da Şah rejimi tarafından- “ikiye

bölünmüş Azerbaycan” meselesi, konusu yasaklanmıştı. 1941 yılından itibaren sonraları her iki tarafta ikiye bölünmüş halkın ayrılık hasretinin: “Araz, ayrılık, hasret” motiflerinin edebiyata getirilmesinin temeli ilk kez “Vatan Yolunda” gazetesinin ve “Azerbaycan” dergisinin sayfalarında atılmıştır.

1945 yılında Güney Azerbaycan’da S. C. Pişeveri’nin yönetiminde Ulusal Demokratik Hükümet kurulmuştur (Süleymanoğlu, 2019:59). Hükümet; 10 bakanlık, Yüksek Yargı ve başsavcıdan oluşuyordu. Bunu yaparken, bu hükümet Azerbaycan’ın İran’daki ulusal özerklik hakkını yeniden canlandırdı ve Azerbaycan Türklerinin anadillerinde konuşma ve okumaları için elverişli bir ortam yarattı, O yıllarda, ayrı edebî-kültürel ve siyasi toplulukların kendi yayın organları vardı. Tebriz’de Azerbaycan Milli Meclisinin organı olan “Özgür Millet”; Azerbaycan sendikasının: “Gelebe” (Zafer); Azerbaycan Demokrat Örgütünün: “Cavanlar”(Gençler), bunlar dışında, “Yeni Şark», “Feryat”, “Xaverno”, “Tebriz”, “Şahin”, “Ehter-e Şimal”, “Vatan Yolunda”, “Azerbaycan Yıldızı”, “ Azerbaycan”, “Şafak”, “Demokrat”, “Yumruk”(Tokat); “Edebiyat Sayfası”; Erdebil’de “Cevdet”, “Yumruk”; Urmiye’de: “Altın Asker”; Zencan’da: “Azer”; Miyana’da: “Vatan” adlı gazete ve dergiler çıkarılıyordu.

Azerbaycan Demokrat Fırkası’nın kurucusu C. Pişeveri’nin Azerbaycan gazetesinde yer alan şu sözleri anadilin önemini vurgular niteliktedir.

...Bizim dilimize ihanet eden ve onun zorla dayatıldığını söyleyenler bizim yeminli düşmanlarımızdır. Geçen asırlarda Azerbaycan düşmanları bizim güzel dilimizi susturmaya ve yok etmeğe çalıştılar. Fakat, onlar yenildiler ve bizim dilimiz hayatına devam etti. Tahran’ın aydınları bunu bilmelidir ki “Azerî” basit bir lehçe değil, halkın içinde derin kökleri olan temiz bir dildir...(Muradi, 2003: 332).

Azerbaycan Yazar ve Şairler Kurulu’nun “Güneş”, Maarif İdaresinin “Maarif” gibi matbu organları faaliyet gösteriyordu. Bu yayınevının kurucu ve yöneticileri, döneminin tanınmış aydınlarından oluşuyordu. “Zafer” gazetesinin editörü olan ve sonraları her iki tarafta baskıya uğramış ünlü şair Mehemed Biriya, “Azerbaycan Yıldızı” gazetesinin yönetmeni ise tanınmış devlet adamı Hilal Nasiri idi. (Mammedli, 2009: 115)

1978-1979 yılları İran Devrimi’nden sonra, İran Devlet Anayasasına yansıyan Azerbaycan Türkleri dâhil, ülkede yaşayan tüm halkların, anadilinde ilköğretim yapma, gazete, dergi çıkarma, kitap yayımlama gibi haklara sahip olduğunu gösteren maddeler kabul edilmiştir (Cavlak ve Özbilek, 2019:133-136).

1978-1979 yılları İran devriminden sonra Güney Azerbaycan edebî ortamında özel bir canlanma başlamıştır. Anadilde basın organlarının yayını, Tahran’da ve Tebriz’de çeşitli edebî birliklerin faaliyete başlaması, edebî sürecin organize olmasına, edebî güçlerin yönlendirilmesine, sanatsal eserlerin okuyuculara iletilmesine büyük etkisi olmuştur. İran İslam Cumhuriyeti 1979 Aralık ayında kabul edilmiş ve yasanın 15. maddesinde yerel ve akraba(etnik) dillerin kitle iletişim araçlarında, basında kullanılmasına, okulda ise millî edebiyatın öğretimine izin verilmiştir (Çeçen, 2019:29). Anayasa’nın 19. maddesinde, ülkede çeşitli milletlerin ve halkların varlığı dolaylı da olsa tanınmaktadır.

Anayasada belirtilenlerin hepsi hemen gerçekleşmese de, Azerbaycan dilinde eğitim vermenin bir yolu yoktu ve kültürel hayatta bazı başarılar elde edildi. Devrimin zaferinden kısa bir süre sonra Humeyni'nin Tebriz'deki temsilcisi Ayetullah Mişkin, "Bu ne Türki ki, radyo-televizyon konuşuyor, ama yarısından çoğu Farsça", diyerek Azerbaycan dilini arındırmanın önemli olduğunu düşünüyordu. Azerbaycan Türkçesi artık radyolarda özgürce konuşulmasına rağmen, ne yazık ki bugüne kadar İran'da anadilde eğitim almak, gazete ve kitap okumak gibi sıradan insan hakları ihlal edilmiştir. 1978-1979 yılları İran devrimi, Güney Azerbaycan'da milli basın canlanmasının temellerini atmış oldu. Özellikle, devrimin ilk yıllarında Azerbaycan dilinde onlarca dergi ve gazete çıkarılmaya başlandı. Ama bu başarının ömrü çok kısa oldu. Sonuncu devrim de Güney'de yaşayan büyük bir halkın milli-manevi ihtiyaçlarına merhem olamadı. 1978-1979 yılları devrimi İran'da Azerbaycan dilli medeniyetin, basının, edebiyatın gelişmesi için göreceli zemin yaratsa da, 1982 yılında "Varlık" dergisi dışında, anadilde yayın yapan basın organlarının, hepsi kapatılmış oldu. (Abbas, 2019: 73-75).

Henüz XIX. yüzyıl sonlarında, Güney Azerbaycan'da eğitim alanında güzel bir geleneğin temeli atılmıştı. Okul ve medreselerde neşriye ve matbu örnekleri yayımlanıyordu. 1893 yılında Tebriz'in "Muzafferiye" medresesinde "Nasiri" adlı gazete yayın hayatına başlamıştı. Pek çok üstün özelliğiyle öne çıkan bu gazetenin editörü ayrıca Muzafferiye okulunun müdürüydü. İran'da ilk Usul-i Cedid okulunun temelini atan M. H. Rüştüye'nin halefleri -varisleri- yeni okullar tesis ediyorlardı. Onlar aynı zamanda bu okullarda, kitap, gazete, dergi yayımı ile de uğraşmışlardır. Çoğu zaman medrese ve mekteplerin öğretmen ve öğrencileri de büyük bir özveriyle bu çalışmalar ile ilgilenmişlerdir. Örneğin 1907 yılında Tebriz'de yayımlanmış "Ümit" gazetesi Loğmaniye medresesinin öğrencileri tarafından hazırlanmıştır. Böylece, 1889 yılında başlayarak "Kemal" medresesinde "Kemal", "Perveriş" okulunda "Debistan", "Basiret" okulunda "Ühviyet" ve "İttahad" gazetelerinin yayımına başlanmıştır. Bu gelenek günümüzde de devam etmektedir. Güney Azerbaycanlıların eğitim aldıkları ilim yuvalarında gazete ve dergiler çıkarılmıştır. Bu, tabii ki, iç ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır. İran'ın birçok büyük şehrinde özellikle tıp ve teknik alanlarda eğitim gören Azerbaycanlı öğrenciler, ana dillerinde gazete ve dergiler çıkararak çeşitli manevi ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. Öğrenciler böyle yaparak Farsçanın mutlak üstünlüğünü ortadan kaldırarak; anadillerinde yazmanın ve okumanın ancak mümkün olduğunu, aynı zamanda üstün ve zorunlu olduğunu göstermeye çalışmışlardır. Bu yayın organlarında millî kimlik ve millî kültür ile ilgili bilgi ve örneklerle sıklıkla genişçe yer verilmiştir. Güney Basınının dikkat çekici özelliklerinden biri, sayfalarında Farsça makaleler ve materyaller yayınlayarak hem Fars hem de diğer uygar Azerbaycan halkları arasında Azerbaycan halkının milli varlığını, kültürünü, zengin tarihini ve edebiyatını yayınlamasıdır.

Sadece Güney Azerbaycan'da değil, İran'ın tüm bölgelerinde yükseköğretim kurumlarındaki öğrencilerin maddi ve manevi destekleriyle onlarca dergi ve gazete yayınlanmaktadır. Örneğin, "Haberleşme" gazetesi Senendeç şehrinin Türkçe konuşan öğrencileri tarafından, "Çiçek" dergisi, Tahran'ın Tıp Üniversitesi, "Ses" gazetesi ise Zencan Üniversitesi öğrencileri tarafından hazırlanarak yayımlanmaktadır. Yarına, geleceğe umut hisleri ve yüksek ruh hali ile dolu olan ve öğrenci ve gençlerin yeni fikir, arzu, istek ve dileklerini kendi sayfalarında duyuran bu yayın organları tüm İran çapında yaygınlaşmıştır.

Sonuç

Güney Azerbaycan Türkleri, sahip oldukları tarihi ve toplumsal değerleri ve gelenek görenekleri ile ayrımcı olmayan, demokratik bir millettir. Baskı altında kalmayı reddetmekte ve sürekli bir şekilde demokratik talepler ve çözümler ile ön plana çıkmışlardır. Tarih sahnesinde bu demokratik taleplerini ve beklentilerini farklı iletişim kanalları aracılığıyla duyurmaya çalışmışlardır. Güney Azerbaycan Türklerinin baskı altında oldukları diğer bir husus ise konuşmuş oldukları, Türk dilleri ailesinin Oğuz grubunda yer alan Azerbaycan Türkçesidir. Uzun yıllardır Farslaştırma politikası kapsamında etkisizleştirilemeye ve unutturulmaya çalışılmakta olan Azerbaycan Türkçesi yok edilmek istenmektedir. Yazılı bir şekilde basın yayın organları ile kendilerine karşı yapılan baskıya boyun eğmeyeceklerini ve demokratik tutumlar beklediklerini dile getiren Güney Azerbaycan'daki Türklerin basın-yayın alanında özellikle kendi anadillerinde gerçekleştirmiş oldukları bütün faaliyetleri; çalışmanın oluşmasında büyük bir önem arz etmektedir.

Basın ve yayın faaliyetlerinin etkili bir şekilde yürütülmesi ancak özgür bir ortamın varlığında söz konusudur (İnuğur, 1999). Bilindiği gibi kitle iletişimin araçlarında düşüncelerin özgürce ifade edilmesinin sosyal, kültürel ve siyasal hayatın gelişimine katkısı yadsınamaz (Öztay, 2020:450). Ancak birçok ülkede örnekleri görüldüğü gibi, iktidarlar basın ve yayının gücünden korktukları için sansür, ya da vergi yoluyla baskı kurmaya çalışmışlardır. Bundan ötürü bu çalışmada yayını büyük zorluklarla yapılan her bir basın örneğinin sıradan sayısının dahi insanlara siyasi, tarihi ve kültürel anlamda katkı sağlayacağı söylenebilir.

Sonuç olarak, Güney Azerbaycan Türklerinin her dönemde ifade özgürlüklerini kullanmak istemiş ve bunun için girişimlerde bulunmuş olmalarına rağmen İran rejiminin baskı ve yıldırma politikalarına maruz kalmışlardır. Bir ülkenin siyasi rejiminin niteliği ile basın özgürlüğü birbiri ile oldukça ilişkilidir. Güney Azerbaycan Türkleri ülkede düşünce ve basın özgürlüğüne imkân ve ortam olmadığı için, düşüncelerinin dile getirildiği en önemli basın- yayın organları olan gazete ve dergilerinin kapatılması ile karşı karşıya kalmıştır. Bu gazetelerin sık sık kapatılmasının sebepleri önce maddi, malzeme-araç-gereçlerinin ve maddi teknik imkanların kısıtlılığından kaynaklanıyor gibi gözükse de diğer taraftan kendi sayfalarında milli-siyasi ve milli-sosyal sorunların keskin şekilde ele alınması, siyasal taleplerin ileri sürülmesi, sloganlar atılması, başka bir deyişle, radikal milli-siyasal içerik ve nitelik arz etmesinden ileri geliyordu. Ancak tüm sorunları ulusal bir kültür çerçevesinde açıklamaya çalışan yayın organları bu konulardan uzak durarak kendilerini ayakta tutabilmektedir. Gösterilen noksan ve kusurlar ise doğal sebeplerle: Güney Azerbaycanlıların İran'da kendi ana dilinde eğitim almak, okuma ve yazma, ciddi mütalaa etme, resmi yerlerde konuşmak vb. imkânlara sahip olunmaması ile ilgilidir. Son tahlilde ise iki özellik daima öne çıkmaktadır bunlar: ulusal kimlik arayışı, milli kültür ve dil sorunudur.

Kaynaklar

Abbas, K. (2019). Güney Azerbaycan'da Basın Faaliyetleri: Muhammed Hatemi'nin Cumhurbaşkanlığı Dönemi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Adamiyyet, F. (1340). Fikri-azadi ve müqeddimeye-İran. Tahran (Farsça)

Ahundov, N. (1998). Azerbaycan Tenz Dergileri. Bakü.

Aryanpur, Y. (1354). Ez Seba ta Nima. Tahran. II c., (Farsça)

Azeri, A. (1997). Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani (1918-1920). Elila: İstanbul.

Baqer, M. (2005). Son Devrimci Ayetullah Humeyni (Çev. Osman Cem ÖnerToy), Ankara: Elips Kitap.

Berzin, M. (1354). Metbuate İran. Tahran (Farsça)

Brawne, E. (1914). Tarbiyat M. The press and poetry of modern Persia, Kambrige.

Cavlak, H. ve Özbilek, Ü. (2019). Konstrüktivist Perspektiften Devrim Sonrası İran Siyasal Sistemi. Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, 8 (16) , 129-137.

Çeçen, H. (2019). İran İslam Cumhuriyeti Anayasası. (Çev.) İstanbul: Legal Yayıncılık.

Erten, H. (2006). Şair Mirze Elekber Sabir'in Hophopnâme'sindeki Gözlemlerine Din Sosyolojisi Açısından Bir Yaklaşım. Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 22, 59-103.

Hasanlı, C. (1998). Güney Azerbaycan, Tehran-Bakı-Moskva Arasında (1939-1945), Bakü.

Heyet, M.R. (2005). 19. Yüzyıldan günümüze İran'da Basın-Yayın Hayatı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

İnuğur, M. N. (1999). Basın ve Yayın Tarihi. Der Yayınları:İstanbul.

Mammedli, P. (2009), Cenubi Azerbaycan metbuatı tarihi. (XIX, XX, XXI yüzyıllıklar), Bakü, Elm.

Memmedquluzade, M. (1906). Baş Mekale. Molla Nasrettin Dergisi. Bakü, 3,2-4

Muradi, A. (2003). Ez Zéndan-é Reza Han tâ Sadr-é Férgé-yé Démokrat-é Azerbaycan/Rıza Hanın Hapishanesinden Azerbaycan Demokrat Fırkasına Kadar. Tahran: Ovhadı Yayınları.

Okumuş, S. (2002). Modern Güney Azerbaycan Edebiyatı. 38. ICANAS, 1141-1171.

Özdemir, S. (2020). Güney Azerbaycan Meselesi: Tarihi ve Kültürel Boyutu. Tarih ve Günce, (7), 359-386.

Öztay, O. H. (2020). Epideiktik Retorik Üzerine Bir İnceleme: Tansu Çiller Örneği, Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences, 6(25): 449-458.

Resulzade, M. (2005). Seçilmiş eserleri. Bakü.

Rüstemova, S. (1993). Azerbaycan Dövri Matbuatı, Bakü: Azerbaycan İlimler Akademisi Yayınları.

Serdarniya, S. (1998). Meşahire Azerbaycan. Tebriz (Farsça)

Serdarniya, S. (1360). Tarihe ruznameha ve mecellehaye Azerbaycan, I c., yersiz (Farsça)

Süleymanoğlu, F. (2019). Bulut Karaçurlu Sehend!in Sosyo-politik Düşünceleri Üzerine Notlar. Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi, (3), 55-69.

Şükürova, E. F. (2014). Güney Azerbaycan edebiyatında modernleşme aşamaları. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 1(3), 67-88.

Tagıyeva, Ş. (2005). Azatlık Fedaisi Şeyh Muhammed Hıyabani, Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası, 4.

Terbiyet, M. (1998). Daneşmendane Azerbaycan. Bakü, 1987.

Turgut, K. (2007). Ali Ekber Dihhoda'nın hayatı ve eserleri. Doğu Araştırmaları, 1, 89-98.

Ummid. H. (1332), Tarihe-ferhenge Azerbaycan. Tebriz (Farsça)

Vilayi, M. (1963). Cenubi Azerbaycanda Milli azadlıq uğrunda demokratik metbuatın mübarizesi (1945-1946), Bakü.

Zöhtabi, M. T. (1371). İran Türklerinin Eski Tarihi. Tebriz.

Destekleyen Kurum/Kuruluşlar: Herhangi bir kurum/kuruluştan destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır